

KUTATÓK — ÉLETMŰVEK

Bátky Zsigmond (1874–1939)

Gunda Béla

Bátky Zsigmond jelentősége a magyar és az európai néprajztudományban*

Ismerve és végiggondolva a magyar népéletkutatás folyamatát és néprajzi tudományá formálódását, azt kell észrevennünk, hogy ennek a formálódásnak az 1887-ben meginduló *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* és munkatársai nyújtják az első látható jelét. Ez a folyóiratunk azonban lassan veszíteni kezd lendületéből, ellanyhul, elkopik s a leginkább Európa felé tekintő munkatársai, mint KATONA Lajos és WLISLOCKI Henrik kezéből idő előtt kihull a tudomány pennája. Munkálkodásuk századunk első évtizedével véget ér. A néprajztudomány másik arcát, HERMAN Ottó munkálkodását nyelvi nehézségek miatt alig

* Előadás formájában elhangzott a BÁTKY Zsigmond halálának 50. évfordulójára rendezett emlékülésen, 1989. december 15.-én

ismerhette meg Európa. HERMAN Ottót a nyelvileg rokon népek talaján állva többé-kevésbé JANKÓ János mutatta be, amikor megjelenhetett német szöveg-gel is *A magyar halászat eredete* (1900).

KATONA Lajos és WLISLOCKI Henrik kezéből a stafétabotot RÓHEIM Géza vette át, hogy Európa irányába tartson vele. JANKÓ János mellett már nagyon fiatalon ott munkálkodott BÁTKY Zsigmond, aki JANKÓ János váratlan halála után szinte egyedül maradt a néprajzi porondon. Ne felejtjük el, hogy RÓHEIM Gézától 23 éves korában jelent meg *A varázserő fogalmának eredete* (1914), s BÁTKY Zsigmond alig idősebben tartalmas elemzést nyújt VIRCHOW Rudolf, RATZEL Frigyes és BASTIAN Adolf elméletéről s azután szinte folyamatosan jelenteti meg kisebb és még kisebb írásait (mert ő nagyobb tanulmányokat s egy kivételével könyvet nem írt) az általános néprajz valamelyik számon tartandó jelenségéről, eredményéről, a kutatói megfigyelésekről. A legtöbbször kivonaton, összefoglal, ismertet s ezzel az emberföldrajz és a néprajz irányába tereli az általa szerkesztett *Földrajzi Közleményeket*.¹ Az ilyen írásai közül talán a legjelentősebb ANKERMANN B.-nak az afrikai kultúrákról írt tanulmányának az újrafogalmazása, amely szinte áttekinthetőbb, mint az eredeti. BÁTKY Zsigmond általános néprajzi tájékozottsága révén születtek meg azok a tanulmányai, amelyekben — számos kérdést nyitva hagyva — a termesztett növényeink néhányát dolgozza fel. Feltűnő, hogy ezeknél figyelmen kívül hagyja A. de CANDOLLE *Termesztett növényeink eredete* c. könyvét (1894), amelyben a szerző a kultúrnövények kialakulásának kutatása során a nyelvtudomány és az archeológia fontosságát hangsúlyozza.

BÁTKY Zsigmond az 1900-as évek elején a *Néprajzi Értesítő*ben írni kezd az aratósarlókról, a szövőeszközökről és másokról. Ezek az írásai már sejtetik, hogy széles látókörű ismerője a magyar néprajznak, s tudja, hogy mi kapcsolható az európai eszköztörténet valamelyik láncszeméhez. Az esztétikum iránti vonzalmát tanúsítja, amikor a *Néprajzi Értesítő*ben hímzéseket, csipkéket, szőtteseket értékel. Ezzel egy időben a *Földrajzi Közleményekben* Szumátra őslakóiról, a korják-indián néprajzi párhuzamokról, a puebló indiánokról tájékoztat. Az ilyen „kivonatokkal” azonban mindig beleélte magát a kultúrák egészébe. Bámulatatos szemléletességgel fordítja le a legbonyolultabb német, francia és angol kifejezéseket. Erről tanúskodik Karl von STEINEN *Közép-Brazília természeti népei között* címen közreadott munkájának mesterei és művészi átdolgozása (1914). Már korábban is tanújelét adja annak, hogy a Dél-Amerika-kutatás terén mi a számottevő és fontos. Ezért tömöríti egy-egy ismertetésbe Theodor KOCH-GRÜNBERGnek az indiánok művészetéről írt munkáit.

BÁTKY Zsigmondnak az ilyen irányú publikációi az 1910-es évek végéig tartanak, de mindinkább az európai népekre és tájakra terjednek át, ami az

¹ Jó lenne tudnunk, legalábbis előttem ismeretlen, hogy miképpen került nagymúltú folyóiratunk szerkesztői székébe.

I. világháború okozta problémákkal függ össze. Ide tartozik pl. a szerb zadrugáról írt összefoglalása (Földr. Közl. 1916), amely eddig elkerülte a hazai társadalomnéprajz kutatóinak figyelmét.

Szinte természetes, hogy BÁTKY Zsigmond kitekintései, gyakran csak pillantásai olyan időszakban történnek, amikor a hivatalos néprajzi fórumoktól függetlenül vagy laza összefüggésben élénk hazánkban az általános néprajzi érdeklődés. Ekkor jelenik meg pl. G. F. SCOTT ELLIOT általános néprajzi kézikönyve, lefordítják E. WESTERMARCKnak a házassági formákról írt könyvét, magyar nyelven olvashatunk egy-egy E. HAHN- vagy J. G. FRAZER-tanulmányt. Utalok arra is, hogy ebben az időszakban rendkívül gazdag az utazási irodalmunk, amely az 1920-as években pl. E. NORDENSKIÖLD két munkájával gyarapodik. Mindezek részei a magyar néprajzi érdeklődésnek is. Ha a legújabb magyar néprajztörténeti munkát, KÓSA László könyvét lapozgatjuk — ezek nyomára nem akadunk.² WESTERMARCK könyvére az MNL. lakodalom, házasság címszavánál sem kellett volna a hivatkozást elkerülni.

Nem felejtkezhetem el BÁTKY Zsigmondnak *Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményeiben* (1929) c. munkájáról. Ez a maga nemében „nagy” gondolatokkal telített „kis” magyar néprajz, amelyben rövid jellemzését találjuk etnikai csoportjainknak is (Kalotaszeg, székelyek, matyók, torockóiak, palócok stb.). Ebben a múzeumi „vezetőben” BÁTKY igyekezett az egyes tárgyakat az etnikai csoportokra irányultan bemutatni. Az etnikai csoportok és nemzetiségeink kérdése már 1905-ben foglalkoztatta BÁTKYT. *Magyarország néprajza* c. tanulmányában visszatükröződik, hogy szerzője ismeri az etnikumkutatás rejtelmét, bonyolultságát s tisztában van azzal, hogy a különböző népi csoportok, tájak jellemzésénél nem lehet azonos elveket, szempontokat alkalmazni. Az etnográfus kénytelen egymásra „nem vonatkoztatható” vonásokkal jellemezni, amit feleslegesen kifogásol az egyik néprajztörténeti munka (KÓSA L., A magyar néprajz tudománytörténete, 231. l.). BÁTKY Zsigmond a jellemzésnél a nyelvjárásokra, az antropológiai típusokra, a közös eredettudatra s a kultúra hasonlóságára egyaránt utal, — ha röviden és rejtetten is. Az etnikum jellemzésére vonatkozó törekvésével évtizedekkel megelőzte S. M. SHIROKOGOROFF teóriáját (ehhez l. BARABÁS J., Népr. Ért. 1958. 24.). A fenti *Kalauz*... és az említett tanulmány gondolatait nagyszerűen egészíti ki E. D. BEYNON etnikai tanulmánya (*Geographical Review*, XVII. New York 1927), amelyhez a szerzőnek BÁTKY Zsigmond nyújtotta a szóbeli útmutatást. A múzeumi kalauzban BÁTKY Zsigmond kitűnő jellemzését rögzíti Európa, Ázsia s a többi kontinens népeinek is, s néhány mondattal éppen olyan szemléletesen mutatja be a zürjéneket, a Felső-Nílus vidékének niloto-hamitáit, mint a magyar fazekasmestereket. Ki tart ma már számon ilyen klasszikus megfogalmazásokat:

² MAINE H.-t és másokat megemlíti.

„Kender- és lentermelésben, vászonszövésben és különösen ruhaneműik kivarrásában, minden nemzetiségünk között, az e téren morva és részben cseh, de nem kisebb mértékben a felföldi magyar udvarházak hatása alatt is, a tótok vezérkednek” (*Kalauz*. . . 25). Az ilyen tömör látásmód ma már ritka a magyar néprajzban. Ritkán olvasható az ilyen jellemző összefoglalás is: „A szőlőkultúrát nálunk alkalmasint a rómaiak honosították meg, s ez azóta úgy látszik megszakítás nélkül él Pannóniában. Ugyanilyen alakú szőlőmetsző késeket találtak ugyanis balatoni római sírokban. Ma már nincsenek használatban. *Bor* szavunk honfoglalás előtti török eredetű. Hogy a honfoglalók esetleg már régebben ismerték vagy új hazájukban nagyon hamar megismerhették és nem szaladtak el onnan, ahol egy kis italozás kínálkozott, szentgalleni híres látogatásuk bizonyítja” (*Kalauz*. . . 45).

Az 1910-es évek elején BÁTKY Zsigmondnak több, a lakóházzal kapcsolatos ismertetése, kisebb tanulmánya jelenik meg, amelyek jelzik, hogy valami céltudatosabb törekvés izzik tudományos műhelyében. A műhelyből azután az 1920-as évektől kezdve kiemelkedő tanulmányok kerülnek ki az építőanyagok földrajzáról, a lakóháztípusokról, a melléképületekről, azok fejlődéstörténetéről. Ezek a tanulmányok nem Rhamm-i méretűek, de hasonló mélységűek s éppen ezért nehéz olvasmányok. A tudományos gondolkodás olyan kincseskamrái, amelyek még hosszú évtizedeken át inspirálják a magyar építéskutatást s elvi-elméleti gondolatokat is nyújtanak az etnográfia művelésének minden területéhez. BÁTKY Zsigmond ezekben az írásaiban lépést tart az európai lakóházkutatással s főleg két osztrák kutató, Viktor GERAMB és Arthur HABERLANDT szemléletéhez igazodik, amikor a több gyökerű magyar lakóház etnográfiai helyét keresi Európában és a magyar történeti múltban. Ne vegye az olvasó valami laza megfogalmazásnak, amikor azt mondom, hogy később bámulatos biztonsággal forgatta az ujjja körül Br. SCHIER eredményeit. Az 1930-as években BÁTKY Zsigmond volt az az etnográfus, aki V. GERAMBbal, A. HABERLANDTtal, Br. SCHIERtel és a román R. VUIÁval a kárpáti-alpesi lakóházkutatás nehéz és merész íveit a vállán tartotta. Mindannyian roskadoztak is alatta.

BÁTKY Zsigmond tudományos tevékenységének bármelyik területére tekintünk, érezzük, hogy mondanivalójának súlya van az európai etnológia számára. Gondolatait, gyakran lazának tűnő eredményeit, kritikát nyújtó és kritikát elfogadó tudományos kalandozásait az európai eredmények nyomán követése révén formálta meg, akár a településekkel, a pásztorok használati eszközeivel, a tűzhelyekkel, akár az aratószerszámokkal vagy viseletdarabjainkkal foglalkozott.³ *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére* (1906) c. munkájában az egyes tárgyakhoz fűzött megjegyzései nyomán később monográfiák születtek

³ Etimológiai fejtegetéseit, szómagyarázatait a magyar nyelvtudomány nem kísérte valami kitörő lelkesedéssel, de azoknak a *Magyar Nyelv* is helyt adott s a TESz is utal rájuk. A tudás nem egy helyben topog, hanem el is kalandozik. A kalandozó ember pedig utat téveszt, de sokat lát és megfigyel.

(l. pl. a cífraszerű). Döntő szerepe volt abban, hogy 1933–1937 között létrejött *A magyarság néprajza* négy kötete s ezzel beléptünk abba a sorba, amelyben a klasszikus európai néprajzi kézikönyvek foglalnak helyet U. T. SIRELIUS munkájától kezdve a különböző német kézikönyveken (A. SPAMER, W. PESSLER) át K. MOSZYŃSKI, D. ZELENIN munkaasztaláról kikerült monográfiáig. *A magyarság néprajzában* a táplálkozásról írt fejezete tanulságosan példázza, hogy népünk mint alakítja ki saját hagyományait s ezek miképpen épülnek be Közép-Európa hagyományvilágába s az idegen táji és történeti környezetből mi az, amit magunkévá tudunk tenni. Ha büszkék vagyunk reneszánsz emlékeinkre, ne tagadjuk meg azt sem, amit Óeurópából vagy a feudális Európából őriztünk meg. *A magyarság néprajzában* BÁTKY által írt fejezetei tanúskodnak arról a szellemi küzdelemlről is, amelyről azt mondhatjuk, hogy az etnográfus sárkányölő hős is, amikor birokra kel azokkal a „szellemekkel”, akik a kultúra, a néphagyományok titkát őrzik. Európai vonulatúak BÁTKY-nak azok az MTA felé elhangzó javaslatok, amelyeket a magyar néprajzi atlasz, lexikon, bibliográfia, különböző monográfiák s egy központi kutatóintézmény megvalósítása érdekében tett (Ethn. 1933:15–21). Egyik úttörője volt ő az „egyéniégkutatásnak” is, amikor az Uránia Színházban fellépő Tamás Kata kalotaszegi nótafa viseletét elemzi. A nótafa szerepeltetése egyébként VIKÁR Béla eszméje (Népr. Ért. 1900:26–28).

Sajnálatos, hogy nyelvi nehézségek miatt a tudomány nemzetközi asztalán igen ritkán találkozunk BÁTKY eredményeivel, az eredmények cáfolatával vagy igazolásával. De talán többen vannak, akik olvasták az *Ungarische Jahrbücher* néprajzi kötetében (1938) a magyar házról írt tanulmányát, amelyből kiderül, hogy kiemelkedő tudósunk képviselte a pannóniai bölcsességet is. Nemcsak eredményekre törekedett, hanem állandóan kételkedett is, amely a filozófia törvényei szerint minden tudós kötelessége.

BÁTKY révén a külföld számtalan magyar eredményt, jelenséget, sajátást mégis megismert: u.i. BÁTKY sokat levelezett külföldi kollégáival, akik különböző felvilágosítást kértek tőle. Ennek egy szép dokumentumát mutathatom be. Itt van előttem SCHUCHARDT Hugónak (1842–1927), a kitűnő grazi romanistának és keltológusnak egy levelezőlapja, amelyet 1900. május 8-án pecsételt le a budapesti posta (a grazi május 7-én, tehát annak idején 24 órán belül Budapestre érkezett a Grazban feladott levél). H. SCHUCHARDT a különböző halászati terminológiákról ír s köszönetet mond BÁTKY közlésének.

Korunk adottságai, gyakran személyes helyzetünk olyanok, hogy nehéz BÁTKY gondolkodását, eszméit, törekvéseit követnünk. A jobbak el is maradnak. A század elején 5–6 idegen folyóiratot kellett az etnográfusnak figyelemmel kísérnie, hogy kutatásait szinkronba hozza az európai törekvésekkel, módszerekkel, eredményekkel. Ma 30–40 folyóirat közléseit kell számon tartanunk, ha az európai néprajztudomány áramlatában nem akarunk partra vetődni vagy belesüllyedni az iszapba. Az etnográfia — nemcsak nálunk — igen

gyakran valamiféle beszűkült „honismeretté”, a szociológiába kapaszkodó „jelenkutatássá”, „leíró változásrögzítéssé” válik, amikor a régészek immár kétszer is megírták a világ őstörténetét (O. MENGHIN és G. CLARK munkáira gondolok). Helyzetünk azonban mégsem kritikus. BÁTKY Zsigmondtól meg kell tanulnunk, hogy a tárgyak, jelenségek, intézmények, a kultusz és varázslat a hozzájuk tartozó nyelvi sajátságokkal benne élnek az ember és a közösség által teremtett és hordozott kultúra lefejtethetlen gomolyagában. A földműves az egyszerű sarlóval a búzamezőkön dolgozik, az etnográfus pedig ugyanezzel az eszközzel népe ősi történetébe, a civilizáció hajnalába, társadalmi rendjébe tudja követni a dolgozó embert. Ezt tette BÁTKY Zsigmond is.

Én így látom az arculatát annak a tudósnek, akire ma Szent István városában emlékezünk.

Lukács László

Bátky Zsigmond és Kelet-Dunántúl*

Bátky Zsigmond Kelet-Dunántúl, a Komárom megyei Kocs község szülőte. Mivel Budapesten tanult, majd egész életében ott is dolgozott, szülőfalujába ritkán tért vissza, leginkább csak azért, hogy atyai házát, kis birtokát és édesanyja sírját felkeresse.¹ A meglazult kapcsolatok ellenére szülőmegyéje korán felfigyelt tudományos eredményeire. Komárom vármegye BOROVSZKY Samu által szerkesztett, 1907-ben kiadott monográfiájában már számba vették BÁTKY Zsigmond munkásságát. Publikációinak bemutatása után így értékelték őt: „Egyike legjelesebb ethnographusainknak, ki mint kutató és gyűjtő is kiváló szolgálatokat tett a néprajzi múzeumnak.”²

Kocs község előljárósága 1912-ben felkérte BÁTKYT, hogy az újraterelítés 300. évfordulójára, 1914-re írja meg szülőfaluja történetét és néprajzát, de a felkérés eredménytelen maradt. Három évtized múlva BÁTKY egyik múzeumi tanítványa, FÉL Edit írta meg Kocs néprajzi monográfiáját.³

BÁTKY Zsigmond figyelme később nem került el szülőföldjét, Komárom megyét. *Néhány vonás Komárom megye településtörténetéhez* című tanulmányában⁴ elsősorban a Duna-balparti, csallóközi községekkel foglalkozott, két má-

* Az előadás elhangzott Székesfehérváron, 1989. december 15-én, BÁTKY Zsigmond halálának 50. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen.

¹ GUNDA Béla 1978. 14.; GUNDA Béla 1988. 86.

² BOROVSZKY Samu 1907. 290–291.

³ FÉL Edit 1941.

⁴ BÁTKY Zsigmond 1923. 49–65. — BÁTKY-nak ezt a tanulmányát a Komárom Megyei Néprajzi Füzetek 1. számában 1985-ben ismét megjelentették.